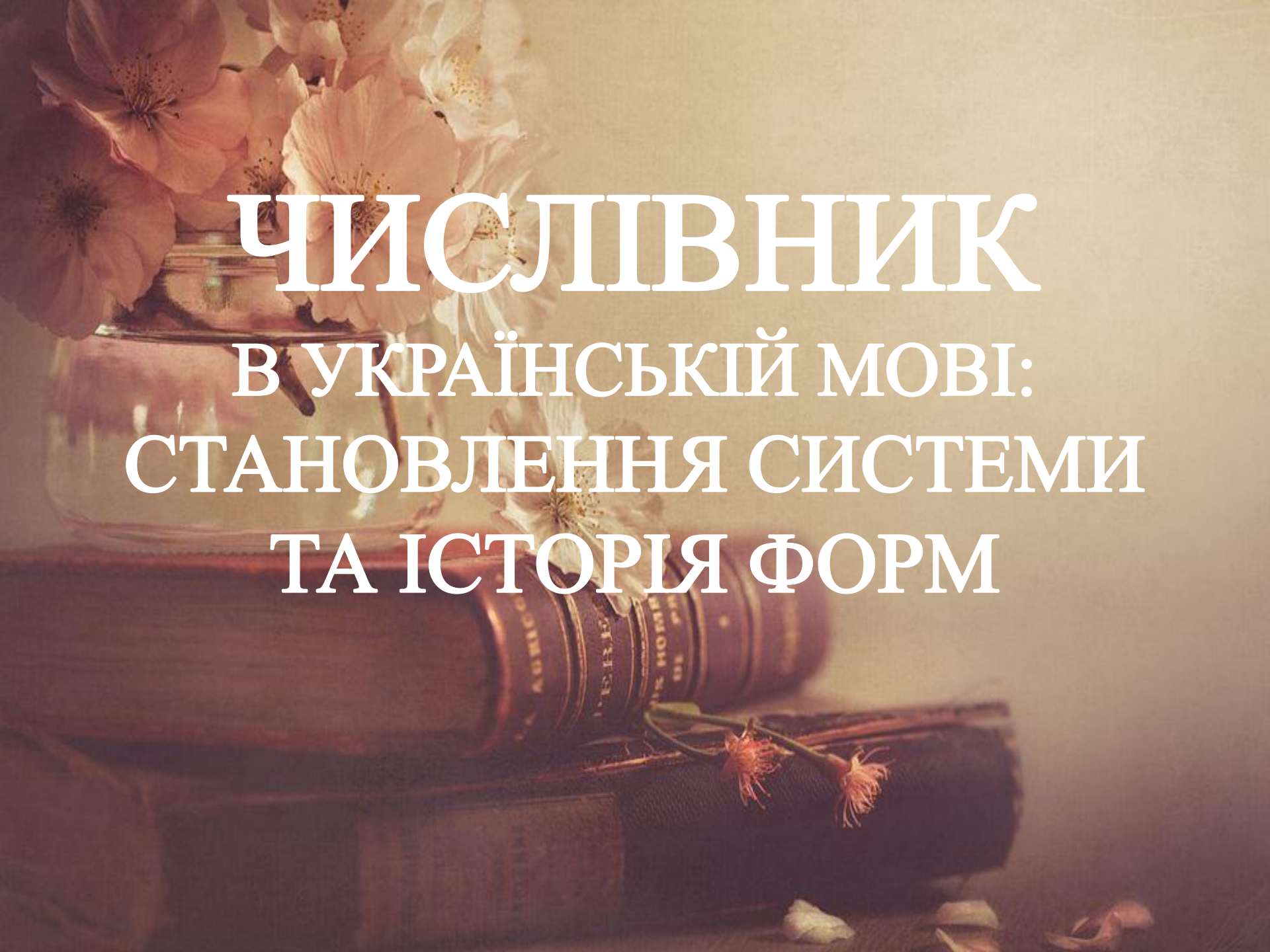

ЧИСЛІВНИК

В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ:
СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ
ТА ІСТОРІЯ ФОРМ

ПЛАН

- 1. Категорія кількості. Походження числівників
- 2. Словотвір числівників
- 3. Історія форм числівників
- Висновки

- Категорія кількості відбиває одну з найзагальніших властивостей буття
(Т.Лукінова)
- Неправда аж ніяк не входить у число, бо неправда ворожа йому і суперечить його природі, істина ж споріднена числу й нерозривно пов'язана з ним із самого початку
(Філолай, представник піфагорійської школи)

А починалося все так...

- Потаємне, містичне значення чисел. Відгомін – нумерологія.
- Найдавніші етапи становлення категорії кількості ґрунтувалися на безпосередньому чуттєвому сприйнятті реальних сукупностей.
- Конкретність і візуальність рахування.
- Співвіднесення реальних сукупностей з іншими рівновеликими множинами предметів, що визначалися як замітники, еталони (*пальці рук/ніг, вузлики, зарубки...*)

Числові назви у давніх українців

- Залишки давнього конкретного рахування – т.зв. нумеративні слова:
- Три *пари*, десять *голів* (про худобу), сім *душ*, шість *штук*.
- Міри довжини: *локоть*, *пять* (< *пять*)
- з XIII ст. з'являється слово *сорок*.
- 10 000 – *тьма*, *несъвѣда*
- 100 000 – *легеонъ*
- 1 000 000 – *леодръ*
- 10 000 000 – *воронъ*
- 100 000 000 – *колода*

Алфавітна система позначення чисел до слов'ян прийшла від греків.

ⱁ — 1
ⱂ — 2
ⱃ — 3
ⱄ — 4
ⱅ — 5
ⱆ — 6
ⱇ — 7
ⱈ — 8
ⱉ — 9
ⱊ — 10
ⱋ — 11

ⱌ — 12
ⱍ — 13
ⱎ — 14
ⱏ — 15
ⱐ — 16
ⱑ — 17
ⱒ — 18
ⱓ — 19
ⱔ — 20
ⱕ — 21
ⱖ — 30

ⱗ — 40
ⱘ — 50
ⱙ — 60
ⱚ — 70
ⱛ — 80
ⱜ — 90
ⱝ — 100
ⱞ — 200
ⱟ — 300
Ⱡ — 400
ⱡ — 500

Ᵽ — 600
Ɽ — 700
ⱥ — 800
ⱦ — 900
Ⱨ — 1000
ⱨ — 2000
ⱩⱪⱬⱭ — 1998
ⱮⱯⱰⱱ — 7506
Ⱳ — 100000
ⱳⱴ — 1000000

Давньорусько-українська мова XI-XIII століття

- XI-XIII ст. – мали **абстрактне** значення, але **не становили окремої частини мови**.

Прикметникова природа:

одинъ, одьно, одьна, дъва, дъвѣ, триє, три, четири як прикметники змінювалися за родами, числами, відмінками.

• Іменникова природа:

пять, десять, съто, тысяча - граматичні ознаки іменників, тобто належали до одного роду й відмінювалися в однині, множині, двоїні

**Формування єдиних граматичних
ознак завершується в XIV-XVIII ст.**

Словотвір числівників

- **Прості:** *одинъ, (одино (одьно), одина (одьна); дъва (чол.р.), дъвѣ (сер. і жін.р.), триѣ (трѣѣ) (чол.р.), три (сер. та жін.р.); четыре (чол.р.), четыре (сер. та жін.р); пять, шесть, семь, осьмь, девять, десять, съто, тысяча.*
- Майже всі успадковані з праслов'янської мови, яка взяла ці форми з індоєвропейської.

- **Одинъ** – слов'янський новотвір. *Один, одьно (одино), одьна (одина)* – **je** → **о**. Певно, із двох компонентів: ***jed** ‘тільки’ + ***inъ** ‘один’.
- **Дъва-четыре** – з прасл., продовження і-є. форм.
- **Пѧть-девятъ** від порядкового за допом. суфікса -ъ (←*ĭ): ***ręťъ** → **ręťъ**. Так же й **десѧть**.
- **Съто** – праінд., *тисяча* – є відповідник у балтійських мовах.
- **Сорок**: *четыре десѧте*. Але з XIII ст. – *сорок*. Вперше в Руській Правді (1282).
- Л. Булаховський: *сорок* походить від назви мішка, у який уклалися сорок соболиних шкірок (комплект на шубу).

- **Дев'яносто.**
- Мало б бути *дев'ятдесять* (←*девѣть десѣть*), але з XIV – *дев'яносто*.
- О.О.Потебня, І.М.Ендзелін, Ф.В.Ржига: результат фонет. перетворень сполучення *дев'ять до ста* чи *дев'ять + сто*.
- Інші (Ф.Прусін, О.Станг, А.Вайян, О.Трубачов) – це діалектизм прасл. мови.
- **10000, 100000: тьма, несъвѣда** (< **nesъvěda* (XXV 32-33) 'тьма, незчисленна кількість', певне, від **nesъvědati*), **легеонь**. Замінилися словосполученнями *десять тисяч, сто тисяч*.
- У XVII-XVIIIст.: *мільйон, мільярд* – запозич. з європ. мов.

- Отже, прості збереглися, лише фонетичні зміни:
- а) **йе** → **о** = (*один*), *і* → *и*;
- б) *п'ять, дев'ять, десять, тисяча* – **е** → **а**, губні стверд.;
- в) *шість* – **е** → **і**;
- г) *сім* (**dm** → **m**), пор.рос. *семь* – *седьмой*;
- д) *вісім* під впливом *сім* (з *осьмь* → *осьмь*)

Складні числівники

- **11-19** – в XI-XIIIст. – на основі прийменникових сполучень: *одинъ (одъна, одъно) на десѧте* і т.д. Ряд змін → **-дцять** (з XVIст. панівні). Приклади: *обанадесѧть* (XIIIст.), *семинадъцѧть* (1284).
- – **дъва десѧти** (двоїна), **три десѧте** (множина)
- **п'ятдесят – дев'яносто** – назви одиниць керували словом *десять*, вимагали Р.мн.ж.

- **Сотні** – складені конструкції: **дѣвъ сътъ**
- (Н.дв.), **три съта, чѣтыри съта** (Н.мн.), **пѣтъ сътъ, шѣсть сътъ, семь сътъ** (сѣтъ – Р.мн.).
- **Більші кількості** → сума десятків, сотень. Зв'язок сурядності, розташ. у порядку спадання ознаки (кількісної), інколи за допом. єднальних сполучників: **сѣто и тритесѣтъ и дѣва** (=132)
- В укр. мові XIV-XVст.: **осмдесѣтъ и осмѣ** (гр.1388); **давати по тридѣцѣти копѣ и по шѣсти копѣ** (гр.1489); **продали єсмо ... за пѣтъсотѣ грошей и за шѣстдесѣтъ копѣ грошей** (гр.1489).

Дробові

- Для вираження дробових величин – іменники з кількісним значенням: *поль, треть, четверть (четь), половина, третина, четвертина, пятина, осмина, десятина* і под.
- **Поль + порядковий = ціле й половина:**
- *поль втора → полвтора → полтора → півтора* ($1 \frac{1}{2}$)
- *поль третья* ($2 \frac{1}{2}$), *поль пята* ($4 \frac{1}{2}$), *поль шеста десяте* (55), *поль третья съта* (250).

Збірні числівники

- *Дъвои, дъвоє, дъвоя; обои, обоє, обоя; трои, троє, троя; четверь, четверо, четвера* та ін. з суф. *-еръ, -ера* або *-оръ, ора, -оро*.

Збережена лише Н.-З. одн.сер. роду (*дъвое, трое...*)

- Де в чому тавтологічна форма, побудована за моделлю “збірн.+кільк.”:

обидва, обидві з XIVст → *оба + два, дві*,

у непрямих відм. *обоє (обидва, але обох, обом...)*

- Пізніше *двойко (двійко), двоєчко, тройко (трійко), троєчко, четвірко* та ін.

Порядкові числівники

- За ознаками = прикметники.
- Зміни ті ж, що й у прикметниках: втрата нечленних форм, родових відмінностей у множині тощо.
- **Більшість** мають **спільні** корені з кількісними.
Винятки: *първыи, вторыи, другыи*
- *Първъ, първо, първо* – первісне значення ‘передній’, в укр. мові суф. вищого ст. **-иш-**: *първъ* → *първыи* → *первиий* → *перший*.
- *Въторь* → ? Основа у *вівторок, півтора, повторення*.
- *Другый* – прикм. у знач. числівника.
- *Третій* – *десятий, сотий, тисячний* → продовження давніх членних.

- 11-19
 - – *първъ на десѣте; въторъ на десѣте; пятъ на десѣте.*
- Коли виникли *одинънадцѣтъ, дъва(дъвъ)надцѣтъ*, змінюються й словотвірний тип: *одинънадцѣтыи, дъва(дъвъ)надцѣтыи* і т.п.

У пам'ятках XIV-XVIII → обидва варіанти.

- Від *дъвадесѣтъ* – *девѣтьдесѣтъ*, *дъвъ сѣтъ* – *девѣтьсѣтъ* за допом. суф. **-ьн-**: *пѣтьдесѣтьныи* (Ізб. 1073) або без нього: *шестъдесѣтыи*.

Зберігся останній варіант

Історія форм числівника

- *чол.* *сер.* *жін.*
 - Н. **одинъ** **одьно (одино)** **одьна (одина)**
 - Р. одьного (одиного) одьноѣ
 - Д. одьному (одиному) одьной (одиной)
 - З. одинъ одьно (одино) одьну (одину)
 - О. одьнѣмь (одинѣмь) одьною (одиною)
 - М. одьномь (одиномь) одьной (одиной)
-
- **Форми множини – рідко, тільки тоді, коли числівник сполучався з іменниками, вживаними лише в множині: *ѡдними вороты* (ЛЛ)**

- Укр. мова зберегла цей тип зі змінами, які відбулися в *тъ, то, та*.
- Форми *одино, одиного* (з *и*) не збереглися.
- Дъва, дъвѣ мав лише форми двоїни.
- *чол.* *сер. і жін.*
- Н. дъва дъвѣ |
- Р.-М. дъвоу | за цим зразком
- Д.-О. дъвѣа | *оба, обѣ*
- З. як Н.

Зміни

- Збереглися лише Н.-З., частково О. (*двома*).
- *Двѣ* → *дві* лише у жін., а сер. → *два*.
- Почав узгоджуватися зі словами в множині, втративши значення двоїни. Старі форми у говорах: *дві відрі, дві стіні*.
- Чол.р. *два* + іменник у Н. множини: *два студенти, пальці* (у рос.мові – Р.мнж.: *студента, пальца*).
- З XIV ст -- закінчення **-х, -м** (двох, двом), очевидно, з форм неособових займенників та числівників *три, чотири*.
- Також під впливом **двома** змінилися: Ор. *три, чотири, п'ять – десять*, складні з - *-дцять, -десять*.

Три, чотири – подібно до іменників у множині, **три** – як імен. на *ї*, **чотири** – як іменники на приголосний

чол. сер. і жін.

чол. сер. і жін.

Н. триє три

четыре чотири → зникло за родами

Р. трии

четырь → вплив М.

Д. трьмъ

четырьмъ → *е* → *о* (аналог. до *двом*)

З. три

четыри

О. трьми

четырьми → вплив двоїни

М. трьхъ

четырьхъ

П'ять – дев'ять – як іменник на -ї в однині

Н. пѣть	Але в укр. мові сформувалася	
Р. пѣти	й інша система, запозичена з	
Д. пѣти	2-4, другий тип	→
З. пѣть		
О. пѣтию (-ью)		
М. пѣти		

Н. п'ять
Р. п'ятьох
Д. п'ятьом
З. п'ять
О. п'ятьма (-ома)
М. п'ятьох

Десять – як іменник з основою на пригол. у всіх трьох числах.

одн.	мн.	дв.	
Н. десѣть	десѣте	десѣти	Ще в давні часи об'єдналися з формами <i>п'ять</i> – <i>десять</i> .
Р. десѣте	десѣть	десѣтоу	
Д. десѣти	десѣтьмъ	десѣтьма	
З. десѣть	десѣти (-е)	десѣти	
О. десѣтью	десѣтьми	десѣтьма	
М. десѣте	десѣтьхъ	десѣтоу	

десять увійшло разом з іншими назвами чисел до одного родового класу - стало відмінюватися так само, як слова *пять* – *девять*.

Съто – як іменники сер.роду на -ѣ.

Н. съто съта сътѣ

Р. съта сътъ сътоу

Д. сътоу сътомъ сътома

З. съто съта сътѣ *і так далі.*

У суч. лише дві форми:

Н.-З. – *сто*, інші – *ста*.

Так же *сорок, дев'яносто*.

Залишки давніх форм у складних числівниках: *двохсот, двомстам, двомастами*.

Складені числівники

- **Одиниці другого десятка й десятки.** Були спочатку складеними, відмінювалася лише перша частина:
 - ***одинъ на десяте, одьного на десяте ...***
- Зміни в структурі – зміни у відмінюванні: флексія на кінець слова. У сучасній мові → як *п'ять – десять*.
- Пам'ятки XIV-XVст. фіксують і давні форми: ***двеманадцать*** (КА 1560), ***по шестидесять грошей*** (гр. 1347)

Назви сотень

- Відмінювалися в обох частинах: *дъвѣ сътъ, дъву съту, дъвѣма сътома*.
- *Трисѣта, четыресѣта, пятьсотъ – девятьсотъ* → перша частина як назва одиниць, друга (*съто*) → у множині.
- У сучасній мові *двісті – дев'ятсот* – збережено давнє відмінювання.
- **Але:** *двісті* → за аналогією до *триста*: Н. *двісті* Р. *двохсот* Д. *двомстам* ...
- *П'ятсот – дев'ятсот* → тенденція до єдиної основи у непрямих відмінках: *п'ятисот, п'ятистам, п'ятистами, п'ятистах*.

Висновки

- У будові та відмінювання давньоруських числівників відбувалося багато змін, які полягали на спрощеннях та аналогічних вирівнюваннях.
- винятково східнослов'янськими є слова *сорок* та *дев'яносто*, нотуються від XIII – XV ст.